

Dialogikusság, érzelmreprezentáció és érzelmi hatás Petróczy Kata Szidónia költészetében

Költészet és dialógus

Habár e dolgozat tárgya alapvetően nem elméleti, előjáróban mindenképpen meg kell említeni, hogy a líra és a dialógus fogalmának kapcsolata az utóbbi időben komoly irodalomelméleti kérdéssé vált. Míg ugyanis a lírát hagyományosan inkább monológként, befogadását e magányos beszéd kihallgatásaként volt szokás felfogni, ez a koncepció újabban több irányból is megkérdőjeleződött.¹

A líra monológként való felfogásától való eltávolodás különösen a késő modern költészetre vonatkozó tanulmányokban figyelhető meg. E tekintetben a magyar irodalomtörténetben különösen fontos Németh G. Béla, illetve Kabdebó Loránt kezdeményező szerepe: előbbi József Attila verseit értelmezve vezette be az önmegszólító verstípus fogalmát,² utóbbi az önmegszólítás fogalmát a dialogikussággal helyettesítve a Szabó Lőrinc költészetében megfigyelt jelenségeket a líra késő modern megújításának jellemző vonásaként mutatta be.³ A késő modern költészetben megfigyelhető fejleményeket Bókay Antal a következőképpen összegezte: míg a romantika modelljében a líra mint egy belső monológ kihallgatása definiálódott, a líra megértése a vers mögött felfedezendő hangnak a rekonstrukcióját jelentette, a késő modern vers igazából már nem a kihallgatott monológ helyzetében jön létre, hanem a megszólítás lingvisztikai terében – s ez az aposztrifikusság a forrása a kései József Attila legérdekesebb poétikai újításának, az önmegszólító verstípusnak

A szerző a dolgozat elkészítésének ideje alatt Bolyai János Kutatói Ösztöndíjban részesült; a dolgozat az OTKA 120375 pályázat keretein belül készült.

¹ Lásd erről: KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Költészet és dialógus (A lírai művek befogadásának kérdéséhez)* = *Uő, Irodalom és hermeneutika*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000, 134–147; BÓKAY Antal, *Líra és modernitás – József Attila én-poétikája*, Budapest, Gondolat, 2006, 285–287.

² NÉMETH G. Béla, *Hét kísérlet a kései József Attiláról*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1982, 103–168. KABDEBÓ LORÁNT, *A magyar költészet az én nyelvemen beszél. A kései Nyugat-líra összegződése Szabó Lőrinc költészetében*, Budapest, Argumentum, 1992.

³ Vö. SCHEIN GÁBOR, „Ne higgyetek értetlen bűneimnek” – *A nyelv fenomenológiai és retorikai szférájának ütközése József Attila kései költészetében*, *Irodalomtörténet* 86 (2005), 368–379, itt: 370.

is.⁴ A monologikus líramodelltől való eltávolodás így egyrészt a koherens, autonóm szubjektum megrendülésével függ össze, másrészt a befogadó szerepének változását is jelenti: a befogadó már nem az üzenet recipienseként, hanem a költeménnyel dialógusba bocsátkozó aktív alkotótársként tételeződik.⁵ Ezt a szempontot figyelembe véve talán úgy is lehetne fogalmazni, hogy a dialogikusság egy olvasási stratégia, amely különbözik az olvasás során a szubjektum mélyén lévő érzelmeket tetten érni igyekvő romantikus olvasási konvenciótól. A recepció dialógusként való felfogása harmonizálhatónak bizonyult azokkal az elképzelésekkel is, melyek szerint a befogadás során a vers befogadója veszi át a vers beszélőjének szerepét.⁶

E dolgozatnak nem tárgya az a kérdés, vajon a dialogikusság fogalma mennyiben alkalmas a késő modern költészet jellemzésére; miként az sem, vajon a líra alapvetően monologikus vagy dialogikus-e.⁷ Azt azonban meg kell itt jegyezni, hogy az említett líratörténeti jelenségekkel összefüggésben a régebbi, azaz a kora újkori költészet csak elvétve kap említést. Az újabb líratörténeti modellek a modern költészet sajátosságait a romantikus lírához képest igyekeznek meghatározni, s a romantika előtti költészetről nincs mondanivalójuk. A kora újkori költészet leginkább a modern koritól gyökeresen különbözőként tételeződik, olyan poétikai gyakorlatként, amely a retorikai tudáson alapul, s amelyben nem fedezhetők fel a szubjektivitás olyan alakzatai, amelyek a modern költészettel bármiféle kapcsolatot teremtenének.⁸

⁴ BÓKAY, *i. m.*, 285, 287.

⁵ Lásd erről: KULCSÁR-SZABÓ, *i. m.*

⁶ Jonathan CULLER, *Aposztrophé*, ford. Széles Csongor, Helikon 46 (2000), 370–389; Heinz SCHLAFFER, *Die Aneignung von Gedichten. Grammatisches, rhetorisches und pragmatisches Ich in der Lyrik*, Poetica 27 (1995), 38–57.

⁷ Van olyan felfogás, amely szerint a líra alapvetően monologikus: ezt állítja például Northrop FRYE, *A kritika anatómiája*, ford. SZILI József, Budapest, Helikon, 1998, 210–211 (Vö. CULLER, *i. m.*, 372), vagy Hans Robert JAUSS, *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1984⁴, 433 (vö. KULCSÁR-SZABÓ, *i. m.*, 142). Más elképzelés szerint alapvetően dialogikus: ezt az álláspontot képviseli például (Bahtyinra hivatkozva): SZÁVAI Dorottya, *A „te” alakzatai. Dialógus és szubjektum a lírában*, Budapest, Kijárat, 2009. És van olyan nézet, amely szerint a dialogikusság meghatározott líratörténeti korszak jellemzője (lásd Kulcsár-Szabó, illetve Bókay idézett műveit). E különböző nézetek képviselői magát a dialógus fogalmát sem azonos értelemben használják, de alapvetően a vers és a befogadó viszonyaként értik.

⁸ Krummacher a kora újkori alkalmi költészet egy jellemző változatát, az epicédiumot tárgyaló nagy ívű tanulmányában azt hangoztatja, hogy a 17. századi, a retorika kommunikációs modelljén alapuló költészet nem monologikus, mivel a közönséget szólítja meg. Hans-Henrik KRUMMACHER, *Lyra. Studien zur Theorie und Geschichte der Lyrik vom 16. zum 19. Jahrhundert*, De Gruyter, Berlin, 2013, 237. Krummacher a dialogikusság fogalmát sajátos, megtévesztő értelemben használja: hiszen a retorika által tárgyalt szónoki beszéd alapvetően egyirányú kommunikációt, a közönség megszólítását és meggyőzését írja le, s a retorika kommunikációs modellje nem dialogikus

Ezzel az elterjedt, de roppant sematikus elképzeléssel kapcsolatban azonban komoly kétségeink lehetnek: nagy általánosságban igaz ugyan ez az oppozíció, de vannak a kora újkori költészetnek olyan változatai, amelyek nem a retorika szabályrendszerét követik, s amelyek a szubjektivitás alakzatainak megjelenítésére nyújtanak lehetőséget. A belső dialógust megjelenítő versek e szegmensbe tartoznak.

Németh G. Béla meghatározása szerint az önmegszólító verstípust formailag az jellemzi, hogy benne a költő második személyben önmagát szólítja meg, tartalmi szempontból pedig a tudat válsága, a számvetés kényszere a meghatározó. Az ilyen versekben a megszólító a felismerő intellektus, a megszólított pedig a válságban levő személyiség. Az önmegszólító versekben a válság legyőzésének akarása fejeződik ki. Németh G. megfogalmazása szerint a verstípus alapformája a dialógus, ennek azonban csak az egyik felét halljuk; ennek ellenére „a vívódás, a belső vita dialektikájának egész folyamata újra átélve, lényegében reprodukálódik”.⁹ A régebbi költészetből a verstípus példaként Balassi, Faludi, Kölcsey egy-egy versét említi, s ezek jellemzőjének azt tartja, hogy – szemben a 20. századi, a személyiség általában vett válságát kifejező példákkal – keletkezésük háttérében „egy-egy történeti-életrajzi eseményhez kapcsolódó s mozzanatosan beállott válság” áll.¹⁰

Az önmegszólító verstípussal kapcsolatban az utóbbi években több olyan elemzés is született, amelyek az eredeti koncepció árnyalását, átgondolását teszik szükségessé. Tartalmi szempontból közelítve a kérdéshez az a kritika fogalmazódott meg, hogy a válság fogalma túlságosan is elmosódott, illetve hogy a Németh G. elemzéseiben középpontba állított József Attila versei esetében sem mindig igaz, hogy azok valamifajta egzisztenciális válságra lennének vonatkozathatók.¹¹

Az önmegszólító vers szerkezetét retorikai szempontból elemezve Kulcsár-Szabó Zoltán tett fontos megállapításokat.¹² E megközelítésben az állapítható meg, hogy „az én az önmegszólítás révén tulajdonképpen önmagától válik meg, megkettőződve mintegy külsővé teszi önmagát”, és ezzel a gesztussal

olyan értelemben, hogy két fél kölcsönös kommunikációjáról lenne szó. A dialogikusság feltétele a költészetben tulajdonképpen éppen a retorikai kommunikációs modelltől való eltérés. Vö. Karlheinz STIERLE, *Die Identität des Gedichts – Hölderlin als Paradigma = Identität*, hg. Odo MARQUARD, München, Fink, 1992, 505–552; itt: 521–522.

⁹ NÉMETH, *i. m.*, 117.

¹⁰ Uo., 126.

¹¹ TVERDOTA György, „Bátorság! Lesz még olyan munkád, / amelyben kedvedet leled, – ” József Attila önbiztató versei, *Irodalomismeret*, 21 (2013), 4–19; SEREGI Tamás, *A személyiségen innen. Az (ön)megszólító verstípusról*, *Iskolakultúra* 11 (2001), 41–53.

¹² KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Metapoétika. Önprezentáció és nyelvszemlélet a modern költészetben*, Pozsony, Kalligram, 2007, 93–106.

„elfordul a monologikusságtól”, „megnyitva az olvasói tevékenység szabad játéktérét”.¹³ A befogadás felől az önmegszólító vers sajátossága úgy ragadható meg, hogy itt „az olvasást egy (az „én” és a „te” között) oscilláló aposztróphéként lehet csak elgondolni”,¹⁴ s éppen ezért „a vers általi önmegértés [...] nem tekinthető lezárható, eredményre („megoldásra”) vezető folyamatnak, mivel nem képes az olvasó én és az „olvasott” én [...] közötti viszonyt egyértelműen megragadni”.¹⁵

Kulcsár-Szabó Zoltán elemzéséhez kapcsolódva, azt továbbgondolva és a „te” alakzatának pusztán pragmatikai szinten való értelmezésétől elhatárolódva Horváth Kornélia azt állapítja meg, hogy az önmegszólító vers esetében „a lírai szöveg szerveződésének azon válfajával állunk szemben, amikor az én osztottsága mintegy behatol a megnyilatkozás szerkezetébe”.¹⁶ Balogh Gergő pedig Kulcsár-Szabó Zoltánnak az önmegszólító vers lezárhatatlan voltára vonatkozó megfigyelésével összhangban arra mutatott rá, hogy az önmegszólító versben semmi sem garantálja, hogy a „te”-hez intézett felszólítás ténylegesen megvalósul, hiszen erről a vers nem tudhat, a válság meghaladását nem lehet ábrázolni.¹⁷ Míg Németh G. szerint az önmegszólító vers zárt szerkezetű, egyfajta didaxis érvényesül benne, ami azzal függ össze, hogy nem a válságot ábrázolja, hanem a válság leküzdésére, a szubjektum egységének helyreállítására vonatkozó igyekezetet, a válság leküzdésének folyamatát, az újabb megközelítések ezzel szemben éppen a verstípus nyitottságát hangsúlyozzák.

E megfigyelések a régebbi költészet esetében is relevánsak lehetnek. A dolgozat célkitűzése az, hogy e meglátásokat is figyelembe véve valamivel alaposabban vizsgáljon meg néhány kora újkori, belső dialógust megjelenítő verset, és rámutasson azok történeti jellemzőire. Az elemzés ennek során igyekszik feltárni a versekben implikált, történetileg specifikus antropológiai koncepciókat. Az elemzés azon a feltételezésen alapul, hogy a belső dialógust megjelenítő kora újkori versek vizsgálata poétikai tanulságok mellett a szubjektum koncepciójának történeti változásait is megvilágíthatja. Ezen túlmenően arra a kérdésre is választ keres, milyen fajta olvasói viszonyulást tesznek lehetővé egyes versek, hogyan léphet dialógusba az olvasó a tárgyalt szövegekkel. A belső dialógust megjelenítő versek e szempontból azért is különösen

¹³ Uo., 101.

¹⁴ Uo., 98.

¹⁵ Uo., 99.

¹⁶ HORVÁTH Kornélia, *Petri György költészete verselméleti és líratörténeti megközelítésben*, Budapest, Gondolat, 2017, 204.

¹⁷ BALOGH Gergő, *Igazságosság és eticitás a költői nyelvben = Verskultúrák. A líraelmélet perspektívái*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, LÉNÁRT Tamás, Budapest, Ráció, 2017, 184–202.

érdekesek, mert a lehetséges olvasói viszonyulás és a feltételezhető érzelmi hatás esetükben nem írható le a retorika hatásorientált modellje szerint. Míg ugyanis a szónok a retorikai tudást magabiztosan birtokolva kelt fel valamilyen meghatározott érzelmi hatást a befogadóban, a belső dialógust megjelenítő versekben a szenvedő, szenvedély által gyötört szubjektum jelenik meg.

Példa: Balassi

Ma már világosan láthatjuk, hogy kora újkori magyar irodalomban valamivel több önmegszólító, vagy legalábbis az önmegszólító verstípussal rokon vers található, mint amit Németh G. Béla tanulmányában említett. Kovács Sándor Iván állapította meg, hogy Zrínyi *A fészületre* írt himnusza is tekintendő önmegszólító versnek;¹⁸ Szilasi László Balassi Celia-ciklusának 8. darabját és Wathay Ferenc egy versét elemezve mutatott rá e verstípus néhány jellemzőjére; Oláh Szabolcs Rimay költészetéből mutatott be olyan példát, amely egyes vonásaiban hasonlóságot mutat az önmegszólító verssel, s az RMKT megfelelő kötete világosan jelzi, hogy Petrőczy Kata Szidónia versei között is felfedezhető az önmagával folytatott dialógus.¹⁹ Az önmegszólítás retorikai alakzatai felfedezhetők továbbá Nyéki Vörös Mátyás, illetve Koháry István egyes verseiben is.²⁰ A példák száma önmagában is elgondolkodtató lehet, s arra ösztönözhet, hogy alaposabban megvizsgáljuk azt a kérdést, vajon az önmegszólítás alakzatának a lírában való jelenléte valóban a modern kor jellemzője-e.²¹

Jelen dolgozat keretei között azonban csak egy szűkebb kérdéskör tárgyalása lehetséges. Annak érdekében azonban, hogy láthatóak legyenek azok a változások, amelyek a verstípus Petrőczy Kata Szidónia általi átsajátítására

¹⁸ KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1985, 225.

¹⁹ OLÁH Szabolcs: „*Lírai »után-mondás«, tropológia és valóságképzet a XVII. századi lelki énekekben = A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, 2005, Szegedi Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszék, 281–291.

²⁰ Így Koháry *Elméje embernek nem nyugszik, újságra vágyódik, futja világ határait* című versében, illetve Nyéki Vörös *Örökkévalóság* és *Siralom a halandóságról* című darabjaiban. Nyéki Vörösnél azonban nem a belső lelki vívódás áll a középpontban, az önmegszólítás inkább a befogadói átélést segítő retorikai alakzat.

²¹ Németh G. szerint az önmegszólító verstípus a modern korra jellemző, mert akkor jelentkezik az a személyiségválság, amely az önmegszólító verset motíválja. Hasonló megállapításra jutott Hankiss Elemér is az önmegszólító verstípus elterjedtségének időbeli változását vizsgálva. Hankiss a jelenség magyarázatát a modern individuum izolált létmódjában lelta fel. Hankiss azonban a 16–17. századi magyar költészetből csak Balassi Bálint verseit vette figyelembe. HANKISS Elemér, *A népdaltól az abszurd drámáig. Tanulmányok*, Budapest, Magvető, 1986, 618–651.

jellemzők, itt röviden mégis szükséges utalni a 16. század végén, illetve a 17. század elején keletkezett belső dialógust tükröző versekre is.

Az önmegszólító vers történeti alakzatainak tárgyalásához jó kiindulópont Balassi Bálint 64., *De mit gyötresz engem...* kezdetű verse, melyet Németh G. Béla mint az önmegszólító verstípus első magyar példáját méltatott. Szilasi László Németh G. koncepciójához kapcsolódva, de azt árnyalva arra hívta fel a figyelmet, hogy e versben a beszélő nem önmagát, hanem a lelkét szólítja meg. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy: „Az önmegszólító versek tradíciója olyan szövegekkel indul (s ez az eredet talán a tradíció egészének újraolvasását is szorgalmazhatja), amelyek nem a beszélő személy egységesítésében, hanem, éppen ellenkezőleg: elsősorban annak feldolgozásában érdekeltek.”²²

Szilasi a kora újkori „önmegszólító” versek egy fontos jellemzőjére mutat rá, nevezetesen hogy itt az én nem egy te-t szólít meg, hanem a lelkét (vagy más versekben a lélek valamely képességét). Ezt figyelembe véve kérdéses, vajon az önmegszólító vers fogalma adekvát-e akár Balassi említett versének vagy más olyan kora újkori versek jellemzésére, amelyekben a lélek vagy a szív szerepel megszólítottként. Az eddigiekben ezt figyelembe véve alkalmaztam inkább a belső dialógust megjelenítő vers (kétségtelenül körülményesebb) fogalmát, de akár másfajta terminológia is elképzelhető lenne.

Szilasi megfigyelése igen fontos, de azt gondolom, hogy a szubjektum feldolgozásáról beszélni némiképp félrevezető. Az emberi psziché funkcióinak jellemzésére Balassi által használt metaforika – a lélek, a szív és az elme említése – általános az ember leírására kidolgozott 16–17. századi modellekben. A korabeli elméletek az elmét többnyire a rációval, a gondolkodással, a szívet pedig az akarattal, az érzelmekkel azonosították, s ezeket a lélek részeként kezelték. A szóban forgó versben a lélek a beszélő énjét jelenti; a szív és az elme pedig egy-egy lelki képességet, az érzelmeket és az értelmet jelenti. A versben így egy, a kora újkorban alapvető antropológiai kettősség, az értelem és az érzelem kettőssége jelenik meg. Szilasi teljes joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy a versben megképződő kora újkori szubjektum sem egységes; ugyanakkor a vers értelmezésekor fontos figyelembe venni azt az antropológiai kontextust is, amely a lélek különböző képességeinek hierarchikus elrendezésén alapul. A versben a beszélő szavaiból világos, hogy a megszólított ént (lelket) a bánat és a düh kínozza, a beszélő ezek elcsitítására keres érveket: kívánatos, elérendő állapotként a szenvedélytől való szabadulást fogalmazódik meg.

²² SZILASI László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. században*, Budapest, Balassi, 2008, 123.

A versben a szubjektum egy része, a szenvedély tárgyiasulva jelenik meg, s az intellektus által diktált elérendő, kívánatos célként a szenvedélytől való szabadulás tételeződik. Az önmegszólító verstípusról általában mondottak fényében evidens, hogy a vers csak a bánat meghaladására irányuló vágyat képes megjeleníteni, de magát a belső változást nem. Hasonló megfigyeléseket tehetünk, ha Wathay Ferenc *Oh, te én bolond elmém...* vagy Rimay János *Legyen jó idő csak...* kezdetű verseit vesszük szemügyre. E versek rendre érzelm és értelem antropológiai szembeállításán, az értelemnek a boldogsággal és az erkölcsi normával való azonosításán alapulnak. Wathay versében a szubjektum lelki egyensúlyát megbontó tényezőként az elme nyargalásása, azaz a képzelődés jelenik meg, s az elmét megszólító beszélő a képzelődés okozta negatív érzelmek megszűntét tekintén kívánatos állapotnak. Rimay sztoikus színezetű versében – mint a költő számos más darabjában is – a bánattól való szabadulás, a lelki csendesség elérése mutatkozik elérendő célnak. Balassi, Wathay vagy Rimay említett verseiben a belső dialógus a negatív érzelmek miatti szenvedés és a szenvedélytől való megszabadulás követelményének kettősségét jeleníti meg. Az érzelm és intellektus antropológiai kettősségén, szenvedő én és erkölcsi norma oppozícióján alapuló belső dialógus ily módon a szubjektum belső feszültségeinek ábrázolását is lehetővé teszi.²³

Petrőczy Kata Szidónia

Petrőczy Kata Szidóniát a dialógus fogalmával összefüggésben említeni elsöre meglepőnek tűnhet, hiszen költészete legfőbb tematikus jellemzőjének inkább az én szenvedésének meglehetősen kevés változatosságot mutató megjelenítését szokás tekinteni. Költeményeit az irodalomtörténeti értékelések elsősorban azért méltatják, mert a barokk költészet zömétől eltérően individuális jellegűek, azonban arra vonatkozóan, mit is jelent ez pontosan, eltérő álláspontok lelhetők fel a szakirodalomban. Hopp Lajos szerint Petrőczy Kata verseit az jellemzi, hogy nem a barokk retorika és a barokk költészet sablonjait alkalmazza, tehát a kifejezésmódja egyéni.²⁴ S. Sárdi Margit viszont nem annyira a kifejezés sablonjaival való szakításban látja a költő érdemeit, hanem azt emeli ki, hogy Petrőczy Kata saját

²³ A belső lelki dialógust megjelenítő versek között természetesen jelentős különbségek is felfedezhetők tematikus szempontból: egyes versekben (például Zrínyi *Feszület*-hymuszában) nem annyira az értelem és az érzelm ellentéte tematizálódik, mint inkább valamely erkölcsi szempontból pozitívnak tartott érzelmi diszpozíció kialakítása mutatkozik kívánatosnak.

²⁴ Hopp Lajos, *Petrőczy Kata Szidónia = A magyar irodalom története*, II., szerk. KLANICZAY Tibor, Akadémiai Kiadó, 1964, 353–355.

érzelmeiről, sorsáról vall.²⁵ Az, hogy a versekben megjelenő érzelmek és panaszok mennyiben feleltethetők meg a valós szerző érzelmeinek, aligha dönthető el – különösen tekintettel arra, hogy az életrajz egyes tényeire, így a férj esetleges hűtlenségére az irodalomtörténész csak a költeményekből tud következtetni.

Úgy gondolom, hogy az érzelmek megjelenítése terén a költőnő verseinek fő újdonsága nem az egyéni életrajzi elemekben vagy a kifejezési formák megújításában érhető tetten, hanem az érzelmekhez való szubjektív viszonyulás terén. A költőnő verseiben a dialógus igen különböző formái fedezhetők fel, hiszen vannak a férjjet megszólító versei, Istenhez forduló versek, de olyan is, ahol a beszélő természeti jelenségekhez intézi szavait. A belső dialógust megjelenítő, az önmegszólító verssel rokon darabok azonban különösen érdekesek, mert az érzelmekhez való sajátos viszonyulásra vetnek fényt.²⁶

Petrőczy Kata Szidónia költészetét tematikai szempontból közelítve meg legjellemzőbb vonásának kétségtelenül az a szomorúság mutatkozik, amely minden versét belengi. Egyes versekben e szomorúság forrásaként konkrét okok is megnevezésre kerülnek (mint a férj hűtlensége, a férj rab-sága, a korai árvaság, az ellenséges emberi világ, az emberek irigysége stb.), míg más versek a szerencse forgandóságát nevezik meg a szenvedés okaként. Az alapvető érzelmi diszpozíció szempontjából azonban nem tapasztalható különbség az egyes versek között. A Petrőczy Kata verseiben artikulálódó szomorúság háttérben alighanem nem kizárólag, sőt, talán nem elsősorban a férje hűtlensége miatti lelki gyötrellem áll, hanem vallásos gyökerei is vannak e negatív lelkiállapotnak. Erre az attitűdre jellemző Arndt egy megjegyzése: „Mert ami fájdalmat és szomorúságot szerez, az a bűnös embernek idvességesebb, mint ami örömet és gyönyörűséget hoz. [...] Jobb a szomorúság a nevetésnél, mert a szomorúság által jobbá léssen

²⁵ S. SÁRDI Margit, *Petrőczy Kata Szidónia = Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*, II., szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Budapest, Osiris, 2000, 468–471; itt: 469.

²⁶ A költőnő monográfiája, S. SÁRDI Margit a verseket feltételezett keletkezésük sorrendjében, az életrajzi események kontextusában tárgyalja, egyértelmű költői fejlődést rajzolva fel. Fontos itt megemlíteni, hogy az egyes versek keletkezési idejére, illetve körülményeire vonatkozóan biztos ismeretekkel nem rendelkezünk. Petrőczy Kata Szidónia költészetéről a kismonográfia megjelenése óta érdemileg új szempontú elemzések nem születtek: ezért is érdemes lehet kísérletet tenni újraolvasására. SARTORIUS SZABÓ János, *Arndt négy könyvei*, Jena, 1741, 241. Idézi S. SÁRDI Margit, *Petrőczy Kata Szidónia és a pietista nőeszmény = A nő az irodalomban*, Zalaegerszeg, Zala Megyei Könyvtár, 1984, 28–47; itt: 36. Az Arndt-féle „Trauergebot”-ról lásd: Hans Jürgen SCHINGS, *Melancholie und Aufklärung. Melancholiker und ihre Kritiker in Erfahrungsseelenkunde und Literatur des 18. Jahrhunderts*, Stuttgart, Metzler, 1977, 78–79.

az embernek lelke.²⁷ Arndt felfogásában a szomorúság oka a büntudat, a bűnbánat, s ez az állapot kívánatos, mert a megtisztulás felé vezet; a szomorúság nem csak szükséges az üdvözüléshez, de végső soron az isteni kegyelem jele.²⁸ A vidámság elítélése, a vidámságnak az Istentől történő eltávolodással való azonosítása nem csak Arndt teológiájára jellemző, de a kora újkori pietista és puritánus mentalitásra általában is: a világhoz való szélsőségesen negatív érzelmi viszonyulásra, az érzelmi életet meghatározó mély szomorúságra – ami mai terminológiával depressziós vagy depressziószerű állapotnak nevezhető – számos példát találhatni a 18. századi pietista szerzők körében.²⁹ E melankólia forrása végső soron az üdvözülésért való aggodalom, de a szomorúság és az igaz élet azonosításából következően a szomorúság maga válhat örömforrássá, édes kinná, szenvedéssé.³⁰ A bűnbánat és a szomorúság közötti összefüggés Petrőczy Kata Szidónia több versében is megfogalmazódik – különösen azokban, amelyeket a kutatás a pietizmussal hozott kapcsolatba; de talán általában is igaz, hogy a költészetben megfogalmazódó szomorúság nagymértékben vallásos gyökerű és kulturálisan preformált érzelmi diszpozíció.³¹

Tanulságos azonban megfigyelni, hogyan artikulálódik a bánat az egyes versekben. A költő két verse esetében az RMKT jegyzetei is jelzik, hogy azok hasonlóságot mutatnak az önmegszólító verstípussal.³² A beszélő belső dialógusa jelenik meg a *Keseredett szívem immár kihez bízol...* kezdetű (az RMKT-ban a 106. sorszámú) versben. A középpontban, mint a költő számos más versében, a bánattal való viaskodás áll: a bánat artikulálása mellett Petrőczy Kata Szidónia költészetére általában is jellemző tematikus elem a megértő, szánakozó, vigasztaló társak, barátok hiánya miatti panasz, illetve az Istenbe vetett hit és a szenvedés tűrése.

Keseredett szívem immár mihez bízol,
Szomorúságidban kihez folyamodol?
Nincsen ez világon, ki tanácsot adjon,
Avagy megvigasztaljon.

²⁷ Lásd erről: SCHINGS, *i. m.*, 73–96.

²⁸ Lásd erről: SCHINGS, *i. m.*, 73–96.

²⁹ Lásd erről: Hans Georg KEMPER, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit*, 5/I., Tübingen, Niemeyer, 1991, 68–78.

³⁰ Niklas LUHMANN, *Frühneuzeitliche Anthropologie. Theorietechnische Lösungen für ein Evolutionsproblem der Gesellschaft* = N. L., *Gesellschaftsstruktur und Semantik*, Bd. 1., Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1980, 162–234; itt: 190.

³¹ A büntudat, bűnbánat tematikájáról a költő verseiben lásd: S. SÁRDI, *i. m.*, 76–136.

³² RMKT XVII/16., 661 (106. vers), 665 (118. vers).

Ki lehetne vajon oly igaz barátod,
Kinek jelenthetnéd te titkos bánatod?
Azt nem találhatod, magodat fogyatod,
Fájdalmidat jajgatod.

Mert szintén az földig nyom az keserűség,
Elfogyott, s nem újul benned a reménség,
Csak mind éjjel-nappal így epedsz sok búval,
Sok titkos sóhajtással.

Az reméltelenség benned nevededik,
Senki fájdalmidon nem is szánakodik,
Sőt inkább nevetnek, tapsolván örülnek
Az te irigyid ennek.

Neveli kínodat az titkos hallgatás,
Hogy nem jelentheted senkinek, fájdalmas,
Jaj már így kínlódván, magadat fogyotván
Élsz, könyveket hullatván.

Senyvedjed békével szomorúságidot,
Mert az mennyei Úr tudja fájdalmidat,
Terjesszed elejben ügyedet, s ő ebben
Megsegít keresztedben.

Ő gyógyíthatja meg az te sérelmidet,
Jó irral köti bé halálos sebedet,
Titkodnak tudója, csak ő orvoslója,
Igyednek pártfogója.

Bízzál azért benne, mert ad könnyebbséget,
Az te keresztedbe nyújt még segítséget,
Ha sujtol is itten, de azután mennyben
Meg nyugot nagy örömben.³³

³³ Petrőczy Kata Szidónia verseit itt és a továbbiakban a Régi Magyar Költők Tára (RMKT XVII/16, kiad. KOMLOVSZKI Tibor, S. SÁRDI Margit, Budapest, Balassi, 2000) alapján, de modernizált átírásban idézem.

A beszélő az első öt versszakban saját szívét szólítja meg. Azonban ez a megszólítás pusztán formális: a beszélő hang tulajdonképpen a szív panaszát adja vissza, azaz a megszólító szólamában a megszólított panaszja artikulálódik, és a szív bánatával szemben a megszólító itt semmilyen ellenpontot nem képvisel. A megszólító én szólama csak a 6. versszakban jelenik meg. Békés tűrésre inti a szívet, és arra buzdítja, hogy Istenhez forduljon panaszával. Nem buzdítja azonban arra, hogy szabaduljon meg a bánattól; ezzel szemben azt állítja, hogy az evilági szenvedés, a bánat a túlvilági üdvözüléshez vezethet el. Az utolsó két versszak így egyfajta (ön)vigasztalásként értékelhető. Összességében azt állapíthatjuk meg, hogy eltérően Balassi említett versétől itt nem értelem és érzelem (szív) valódi szembenállásáról van szó: a beszélő én inkább abban különbözik a megszólított szívtől, hogy a szenvedés, a magány vállalását tudatosítja.

A *Keseredett szívem...*-hez hasonló érzelmi diszpozíció jelenik meg egy további önmegszólító versben, a *Bágyadt szívem csendesedjél...* kezdetű (az RMKT-ban a 118. sorszámmal szereplő) versben is. A beszélő itt saját szívét szólítja meg, s azzal vádolja, hogy nem hagy neki nyugalmat, bánatával őt is kínozza. Az emberek részvétlenségének felpanaszolása után szívét egyrészt – némiképp meglepő módon – arra biztatja, hogy leplezze fájalmát; másrészt hogy az Istenbe vetett hit segítségével szabaduljon meg a kízó bánattól. A szívhez intézett intő szavakban azonban már nem csak a szív, de maga a beszélő is elbágyadtként jelenik meg, s ily módon a megszólító és a megszólított közötti távolság elmosódik.

Nem csak magadot emészted, engem is rontasz,
Sok nyughatatlansággoddal engem fogyasztasz,
Mind éjjel és nappal, íme miként fárasztasz,
Sok zokogásiddal éppen már elbágyasztasz.

Ezt erősítik azok a kijelentések is, melyek szerint a szívet nem nyugtatja meg sem a sétálás, sem más derűs tevékenységek. Összességében úgy tűnik, hogy a beszélő a szívet, azaz az érzelmeket nem tudja határozottan elkülöníteni önmagától.

A szánakozás iránti vágy, illetve a szánakozás hiánya miatti panasz még intenzívebb a *Jaj szívem gyötrelmi, sebeim fájdalmi...* kezdetű (az RMKT-ban a 120. sorszám alatt szereplő), csonkán fennmaradt versben. A beszélő itt is saját szívét szólítja meg először, de szavaiból az is kiderül, hogy állapotáért nem kizárólag a szív felelős, mivel nem csak szívét borítja rút kód, de szomorúságának és siralmainak „moha” már az elméjét is elborította: ezért nem szabadulhat a bánattól.

Jaj, szívem gyötrelmi, sebeim fájdalmi
Vajon de mikor szűntök,
Sűrű könyvhullásim, gyakor sóhajtásim
Naponkint, ím mint nőnek,
Bánatim sebembe, elbágyadt szívembe
Újabb nyilakkal lönek.
Látom, hogy már soha nem vidul, mert moha,
Mint rút köd bús szívemet,
Szomorúságimnak, méltó siralmimnak
Elburítá elmémet,
Fölyhőt szaporítok sóhajtásimmal, oh,
Fogyatom életemet.

Ezt követően a beszélő aposztrófék sorával szólítja fel szánakozásra a különböző élettelen természeti képződményeket (kösziklák, erdők, kies puszták, vizek friss folyási, tenger habjai), állatokat (erdei vadak, madarak, tigrisek, sárkányok, oroszlánok, viperák, halak), növényeket (mezők szép virági) és Echót. A bánat itt leküzdhetetlenként tételeződik, ezért is apellál a beszélő szánakozásra, ami legalább enyhíthetné szenvedését.

A befogadó lehetséges viszonyulásának kérdése

E példákban azt figyelhetjük meg, hogy az értelem és az érzelem ellentétén, az értelemnek az érzelemmel szemben normaként való tételezésén alapuló antropológia alapjai Petrőczy Kata Szidónia verseiben fellazulnak, s olyan antropológia körvonalai sejlének fel, amelyben az egyén identitásának alapját egy sajátos érzelmi diszpozíció alkotja.

Érdeemes e kérdést még egy további szempontból, a versek lehetséges befogadójának, a lehetséges befogadó érzelmi viszonyulásának szempontjából is szemügyre venni. Azt persze nem tudjuk, a költőnő megmutatta-e egyáltalán valakinek a szerzeményeit; ezek egyetlen kéziratban maradtak fenn, s korabeli befogadásról aligha beszélhetünk: így legfeljebb azon gondolkodhatunk el, hogy ha olvasták volna, vajon hogyan, milyen érzelmi viszonyulással olvasták volna e szövegeket.³⁴ Amennyiben érzelmi hatásról beszélünk, csupán

³⁴ A kritikai kiadás jegyzete szerint a költőnő valószínűleg nem osztotta meg másokkal verseit: RMKT XVII/16, 641. Ugyanakkor S. Sárdi Margit megfigyelése szerint a *Jóillatú XII lilium* című prózafordítás előljáró beszéde arra enged következtetni, hogy „a költőnő szenvedő felebarátaival meg is akarta osztani azt az eszközt, amelynek ő maga megbékélését, könnyebbségét köszönhette: az elkerülhetetlen szenvedés vállalását és az általa történő üdvözülés hitét”. S. SÁRDI, *i. m.*, 128. Kétséges azonban, hogy ez költeményei esetében ténylegesen megvalósult-e.

hipotetikus hatásról, a versekből rekonstruálható ideális befogadó érzelmi viszonyulásáról beszélhetünk.

Az érzelmi hatásra vonatkozó kérdés esetében a válasz kézenfekvőnek tűnik: minthogy a verseket a szomorúság uralja, azok a befogadóban is szomorúságot kelthetnek. A válasz azonban valamivel összetettebb. Mindenekelőtt megfontolandó, hogy habár Petrőczy Kata Szidónia versei szélsőségesen negatív érzelmi állapotot, reménytelenséget, kilátástalanságot artikulálnak, de nagy részük valamilyen vigasztalással zárul. Vajon ez befolyásolhatja-e az érzelmi hatást? A vigasz, a remény forrása leggyakrabban az Istenben való hit és a túlvilági üdvözülés jelentette boldogság; emellett többször a megnyugvás, a bánattól való szabadulás egyetlen lehetőségeként jelenik meg a halál is.³⁵ Vannak azonban olyan darabjai is – főleg a rövidebb szövegek között –, ahol nincs semmiféle vigasztalás.³⁶ Ha alaposabban szemügyre vesszük a versekben megjelenő vigasztalást, azt tapasztaljuk, hogy a megnyugvás reménye ugyanabba a szomorúság uralta érzelmi hangoltságba illeszkedik, amely a verseket amúgy is jellemzi: a vigasztalás csak az evilági szenvedés véges voltának hangsúlyozásával perspektiválja a versekben megfogalmazódó szenvedést. Ezért a Petrőczy Kata költészetében artikulálódó érzelmek szempontjából igazából nincs nagy jelentősége, hogy formailag van-e vigasz az egyes versek végén, vagy nincs, hiszen a vallásos világlátás nyújtotta vigasz, azaz az üdvözülés reménye mindig impliciten jelen van. Sőt, mivel a költőnő verseiben körvonalazódó eszmerendszerben éppen a szomorúság, az elszenvedett és kiállt sorscsepások biztosíthatják a túlvilági üdvözülést, a bánat leküzdésére irányuló vágy, a szomorúság alapvetően az evilági létben meg nem haladható állapotként tételeződik.

A versek lehetséges hatása azonban elsősorban mégsem a szomorúság, a bánat felkeltése: eszményi befogadóként olyan olvasót vagy hallgatót tételezhetünk fel, aki a versekben megjelenített érzelmi diszpozíciót sajátjaként, vagy legalábbis értékesként ismeri fel, s így azzal azonosulni tud, vagy legalábbis szimpátiát érez a beszélő iránt. A versek egy része a szomorúság érzését nem köti konkrét okhoz, forrásaként a szerencse forgandóságát, valamilyen közelebről meg nem határozott szerencsétlenséget nevez meg. Itt az olvasói szimpátia olyan változata lehetséges, amelyet az jellemez, hogy a befogadó elfogadja a beszélőnek a világra vonatkozó negatív értékelését, a világhoz való érzelmi viszonyulását, sőt közösséget érez vele. Ennek a szimpátiának az

³⁵ A halál örömként való elfogadása általában jellemző a pietista mentalitásra. Lásd erről: Ulrike GLEIXNER, *Enduring Death in Pietism: Regulating Mourning and the New Intimacy = Enduring Loss in Early Modern Germany. Cross Disciplinary Perspectives*, ed. Lynn TATLOCK, Leiden, Brill, 2010, 215–229. Ez magyarázhatja azt is, hogy Bethlen Kata önéletírásában örül gyermeke halálának.

³⁶ Ilyen például az *Oh, én boldogtalan és keserves sorsom...* kezdetű (RMKT XVII/16, 391).

alapját az képezheti, hogy a befogadó maga is a versek beszélőjéhez hasonlóan látja a világot, maga is hasonlóan érez, vagy legalábbis kívánatosnak tartja ezt az érzelmi attitűdöt. A versek ezen túlmenően együttérzést (részvétet) is keltethetnek, különösen azok, amelyekben a szomorúság okaként valamely konkrét életrajzi körülmény jelenik meg – hiszen az együttérzés feltétele, hogy az együttérzőnek ismernie kell a bánat okát, a szerencsétlenség körülményeit (az érzelmi hatás szempontjából nem elsődrendű kérdés, hogy a versekben szereplő életrajzi körülmények megfeleltethetők-e a szerző valós biográfiájának).

Ezzel összefüggésben fontos megemlíteni, hogy a bánat, a szenvedés a költő több versében (így az itt említettekben) is összekapcsolódik a magány tapasztalatával: ennek fő okát a versek beszélője abban látja, hogy az emberekben nincs szánakozás. A szánakozás, a részvét tehát olyan pozitív értéként tételeződik, amely azonban a beszélő szerint hiányzik az emberekből. Eszmetörténeti szempontból a szánakozás előtérbe állítása valószínűleg összefüggésbe hozható Petrőczy Kata Szidónia vallásos olvasmányaival.³⁷ A versek világán belül maradvá az állapítható meg, hogy e tematikus elem a környezet kritikájára, erkölcsi distancia megteremtésére ad lehetőséget. A befogadás felől szemlélve viszont azt a paradoxont figyelhetjük meg, hogy miközben a versek beszélője a megértő embertársak hiányát panaszolja, a versek szerzője mégis olyan olvasókat tételez fel, akik megértést mutatnak a beszélő fájdalom iránt, hozzá hasonlóan éreznek. Ily módon a szánakozás hiányának felpanaszolása azt feltételezi, hogy ha nem is a közvetlen interakcióban, de – a potenciális olvasók körében – léteznek szánakozásra képes emberek.³⁸

Balassi említett versében a belső dialógusban megképződik egy elérendő, kívánatosnak mutatkozó állapot, amelyet a szenvedélytől, a bánattól való szabadulás jellemez. Az ideális befogadó e versek esetében az lenne, aki maga is eljut ehhez az állapothoz. Petrőczy Kata Szidónia költeményeiben a belső dialógusban megjelenik ugyan a bánattól való szabadulás utáni vágy,

³⁷ Eszmetörténeti szempontból tekintve a szánakozás kérdését, megállapítható, hogy a már Ágostonnál kidolgozott fogalom Arndt műveiben éppúgy jelentős szerepet kap, mint a 18. századi pietista szerzőknél. Lásd például: Johann ARNDT, *Postilla*, Frankfurt am Main, 1675, Bd. 2., 1003. Az eszmetörténeti összefüggésekről általában: Thomas K. KUHN, *Barmherzigkeit, Fürsorge, Diakonie = Caritas – Barmherzigkeit – Diakonie*, hg. Michaela COLLINET, Berlin, Lit Verlag, 2014, 120.

³⁸ A szánakozás pozitív értéként való megjelenítésére persze korábbi példákat is találhatunk. Rimay *Ó megromlott magyar nép...* kezdetű versében például azt panaszolja, hogy rajta kívül más nem szánja népe romlását. Vö. SZILASI, *i. m.*, 254–264. A Petrőczy Kata Szidóniánál megfigyelhető vershelyzethez hasonlótl találunk később például Csokonai *Dr Földi sírhalma felett* c. versében is: a beszélő itt is azt panaszolja, hogy rajta kívül senki nem szánja az elhunytat. Rimaynál a szánakozás azonban nem az emberek közötti viszonyban jelenik meg.

de összességében mégis úgy tűnik, mintha a beszélő nem akarna szabadulni a szenvedéstől, mert annak pozitív erkölcsi és vallási értéket tulajdonít. Másrészt pedig a költő verseiben értelem és szenvedély ellentéte elmosódik, az értelem autonómiája kétségessé válik. A befogadás tekintetében ez azt jelenti, hogy az ideális befogadó itt az ábrázolt érzelmi állapottal azonosulhat. Az eszményi befogadó tehát nem az érzelemtől való szabadulásra törekszik, hanem ugyanúgy érez, mint a beszélő.

Tanulságok

Petrőczy Kata Szidónia belső dialógust megjelenítő verseiben érzélem és értelem szembenállása elmosódik, s határozottan az érzélem válik a beszélő én identitását megalapozó tényezővé. A beszélőnek a saját szívéhez intézett felszólítás retorikai alakzata itt is megtalálható, de az ennek tartalmi alapját képező antropológiai kettősség elhomályosul, s a versek így a monológhoz közelítenek.

Petrőczy Kata Szidónia költészetének az a vonása, hogy a versekben az érzélem mutatkozik a beszélő önazonosságát megalapozó tényezőnek, e költészetet a 18. század végén teret nyerő irodalmi érzékenységgel, Csokonai, Ányos vagy Dayka érzékeny, a beszélő negatív érzelmeit, bánatát, fájdalmát, magányosságát artikuláló költeményeivel rokonítja. Természetesen fontos különbségek is felfedezhetők: hiszen az érzékenység költészetében az individuuum a társadalomtól izoláltként, orientációs mintáit elvesztettként jelenik meg, s a megszólaló panasz rendre a civilizációkritika, civilizáció és természet szembeállításán alapul. A 18. századi érzékeny költészetben az önmegszólító verstípusra nem találhatunk példát, de egy valamivel későbbi vers, Vörösmarty Mihály 1822-ben írott *Lelkemhez* című költeménye e verstípus keretein belül is jól szemléltetheti e különbségeket:

Hagyd a világot s kedvbe merült zaját,
Hagyd a gyönyörnek tapsra nyitott ölét;
Fényedre itt homály vetődik,
S futva kerül szeretett leánykád.

Kényére díszesb arcokon andalog,
Vidám szivekkel nyílvá barátkozik,
Csendes mosolygásod hatalmát
És epedő szemedét felejtí.

Hah! s téged a most megcsalatott remény,
Lélekszakasztó fájdalom öldököl.
Melledben a vad csüggedésnek
Lángja lobog, s dühödötte újúl. –

Menj félre innen, bágyadozó fiú!
Amott virítanak bánatos erdeid:
Ott sírd le búdat jobb panasszal
A felelő hegyek ellenében.

Jajdúlj meg a szél lengedezésével,
Jajod köszöntse a derülő napot,
Kísérje a nyugvót siralmad,
Míg vele életed el nem alszik. –³⁹

³⁹ VÖRÖSMARTY Mihály, *Lelkemhez* = V. M. *Költeményei*, kiad. HORVÁTH Károly, MARTINKÓ András, TÓTH Dezső, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1963, 36–37.